

УДК 94(477):378.2

О.М.Завальнюк

Михайло Грушевський як історик освіти українців

На основі праць видатного українського історика Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) і частково досліджень відомих грушевсько-знавців з'ясовується його внесок у висвітлення розвитку освіти українського народу, починаючи з княжої доби і завершуючи початком Першої світової війни.

Вчений у різний час вивчав умови формування давньої шкільної традиції, пов'язаної передусім із запровадженням християнства і запозиченням досвіду візантійського церковного навчання, функціонування "Академії Ярослава", кризи старої школи після занепаду київсько-галицької державності, появу єзуїтських (католицьких) колегій (Львівська, Луцька, Кам'янецька, Вінницька, Фастівська, Острозька та ін.) і братських православних шкіл у Галичині і Києві, Острозької академії, які стали новими кроками у шкільному будівництві, частково наблизили освіту в українських землях до європейського рівня. З'ясував історик і діяльність київської братської школи (колегіуму) за Петра Могили.

Представлено бачення М.Грушевського суттєвих змін, які відбулися в освітньому житті українців після революції середини XVII ст., входження значної частини України до складу Російської держави. Зокрема, він наголосив на вихолощенні національної складової в українських школах (перехід навчання з народної на слов'янську мову, заборона користуватися українською граматикую тощо), показав певний позитивний вплив на національно-культурне життя етносу Києво-Могилянської академії, еволюцію цього навчального закладу від світського до духовного та зросійщення його за тодішньої державної політики, поширення низки колегій і семінарій, які позитивно сприйняли українці. Приділив увагу масовому відкриттю в Гетьманщині сільських шкіл, кільком українським проектам, спрямованих на заснування кількох своїх середніх і вищих шкіл, які не реалізувалися через табу російського самодержавства. Вчений з'ясував негативний русифікаторський вплив на шкільну галузь України з другої половини XIX ст., спроби передової частини української інтелігенції запровадити рідномовне навчання в деградуючій масовій школі як спосіб забезпечити культурний прогрес українства на початку XX ст.

Значну увагу дослідник приділив шкільній справі українців у Галичині, яка знаходилася у складі Австрійської імперії, спробі заснувати тут перший в історії українства університет європейського зразка.

Ключові слова: Михайло Грушевський, церковні школи, народна освіта, середня школа, український університет, професура, кафедри, українізація навчального процесу.

Створюючи комплексне і цілісне розуміння історичного шляху українського народу, який охоплював майже десять століть, великий знавець вітчизняної історії М.Грушевський велику увагу приділяв освіті як засобу отримання необхідних для духовного і матеріального життя знань, засвоєння досвіду попередніх поколінь, національних і світових культурних надбань, безальтернативного шляху, який міг забезпечити рух молоді європейської нації до цивілізаційних висот і посідання свого місця у спільноті розвинутих народів.

Ті чи інші питання, пов'язані з висловлюваннями, твердженнями, оцінками та висновками М.Грушевського про стан та значення окремих навчальних закладів, взагалі освіти українців на різних етапах їхнього розвитку використовували у своїх працях різні українські дослідники, зокрема, С.Сірополко [1; 2], В.Біднов [3], І.Крип'якевич [4], Л.Винар [5], В.Верстюк, Р.Пиріг [6], В.Качмар [7], Ю.Шаповал та І.Верба [8], О.Валіон [9], І.Гирич [10], які вивчали питання духовно-культурного розвитку України упродовж коротких чи тривалих історичних періодів, творення національної університетської освіти, працювали над синтетичною біографією вченого, показали його роль у висвітленні освітньої історії українців та участь у виробленні перспектив національно-культурного розвитку. Фактично в історіографії проблеми немає окремих праць, які б цілісно представили усі складові піднятої проблеми.

Метою статті є з'ясування внеску М.Грушевського у вивчення освітнього життя українського народу упродовж століть, пов'язаного з утвердженням на більш-менш тривалий час різних за типами і характером шкільних закладів – від найпростіших, елементарних до більш складних, насичених значною кількістю навчальних дисциплін, за динамічної внутрішньополітичної і культурної ситуації різних державних утворень, до яких належали українські землі, а також вироблення проекту будівництва вишу в Східній Галичині та докладання вченим зусиль для його реалізації.

У низці своїх праць учений, висвітлюючи історичний шлях, пройдений українським народом на різних його відтинках, вказує на важливе значення закладів освіти для подальшого розвитку суспільства, зокрема намагається встановити точки відліку їх діяльності. Скажімо, досліджуючи життя України-Руси (йдеться про IX–XI ст.), він справедливо наголошує, що для належного аналізу організації тодішньої шкільної справи бракує достатньої кількості достовірних історичних джерел. Рішуче не погоджувався з російським істориком В.Татищевим, який без достатніх на те аргументів стверджував про високий розвиток освіти давньої Русі; як і з тими авторами, що намагалися довести, ніби ніякого шкільного життя у той час не існувало [11, с. 454].

Із прийняттям християнства, наголошував історик, тут розвивалися “школа і книжність”, привнесені із Візантії. Метою тодішнього навчання було збільшення відомостей про християнське вчення, можливість бути успішним в благочесті. Колективна навчальна праця у монастирях і кафедральних школах, як припускає автор, проводилася за візантійським зразком дидаскалами і майстрами (учителі грамоти). Практикувалося й індивідуальне навчання. Біль-

шість учнів обмежувалися набутим умінням читати. Писати і рахувати – це було метою навчання на вищій сходинці [12, с. 90-91]. Причому, читання тодішніх побожних грецьких книг, яких було мало, розцінювалося як спосіб зміцнення християнського духу русичів. Що ж до писання, то воно великого поширення не набуло, оскільки “головно було у руках духовенства”. Недоліком тодішньої освіти М.Грушевський вважав обмеження її “тісними, переважно духовними кругами. Поширення її в широких масах перешкождала слабка організація шкільної науки” [12, с. 133]. Крім того, він побачив, що “освіта довго трималася між духовенством; не поширювалася між людьми, тому що сливе не було і шкільної науки. Наше духовенство переймало ті способи, які були в Візантії. Там же зрідка тільки, при більших монастирях та кафедральних церквах, велася наука більш на шкільний спосіб; звичайно ж батьки давали дитину в науку письменній, найчастіше духовній людині. І так вчили її одинцем, або що найбільше кількох таких учнів разом. Так учили у нас здебільшого. А через се освіта і книжність поширювалися досить мляво” [14, с. 81]. Разом з тим у фундаментальній праці вченого “Історія України-Руси” наголошується, що “охочих учитися в таких більших містах як Київ, Чернігів, Володимир, Галич і т. и., мусіло бути дуже багато...” [11, с. 456]. Важливе значення для майбутнього шкільного прогресу мало насичення освітньої сфери зарубіжною (візантійською) літературою, її перекладами, своїми літописними творами, формування кола вітчизняних освічених педагогів.

Значно пізніше, у 1930 р., М.Грушевський висловив припущення про існування у Києві за князювання Ярослава Мудрого “Академії Ярослава” – наукового і освітнього осередку, який порівнював із західною “Академією Карла Великого” [15, с. 10]. Відомий грушевськознавець Л.Винар вважає цю гіпотезу правильною, підтверджуючи, що київський осередок, як і той, що існував при дворі Карла, відігравав значну роль в розбудові середньовічної освіти і пропагуванні “книжної мудрості”, “виконував функцію академії як найвищої академічно-освітньої установи в Києві у XI стол[ітті]”, поширював свій досвід на інші міста київської держави [5, с. 126, 127, 129].

Як наголошує М.Грушевський, через занепад київсько-галицької державності, втрату свого державного життя Україна у XIII–XIV ст., “національному і культурному життю нанесено удар, від котрого воно не могло поправитися” довго [13, с. 138]. В “Історії України-Руси” він стверджує про кризу старої школи у середині XVI ст., яка була тісно зв’язана з церквою, її неспроможність задовольняти все зростаючі суспільні потреби без знання латини [16, с. 331]. Тож не випадково, що вже у другій половині XVI ст. православне українське населення посилало своїх дітей вчитися до єзуїтських (католицьких) шкіл (колегій) у Вільно, Ярослав, Львів, Луцьк, через відсутність своїх (православних) навчальних закладів. За М.Грушевським, наплив православної дітвори українських паничів до цих шкіл був великий, що не могло не позначитися на національній справі – “ всіма силами дбали вони [єзуїти. – Авт.] про те, щоб прив’язати своїх питомців до католицизму, до свого ордену”, продовжити

їхній культурний розвиток у католицьких університетах, а це призводило до переходу в католицтво і розриву “з своєю народністю” [17, с. 170, 171]. У фундаментальній “Історії України-Руси” наведено дані про Львівську єзуїтську колегію: у 1698 р. тут навчалось 200 осіб, у 1613 р. – 500, пізніше – 700 і більше. Заклад мав бібліотеку, друкарню, бурсу для незаможних учнів. У 1650 р. відкрили богословський відділ, запровадили нові “вищі курси”, що давало право претендувати на статус академії (цього не сталося через опір Краківської академії). Що ж до інших подібних шкіл, то, як наголосив М.Грушевський, наприклад, Луцька колегія поступалася Львівській і структурою, і програмою навчання, яка поєднувала латину і слов’янську мову.

Вчений з’ясував подібний шкільний рух і на Правобережній Україні, зокрема, наявність єзуїтських шкіл, зокрема, у Кам’янці на Поділлі (1612), Панівцях (неподалік Кам’янця), пізніше – у Вінниці, Фастові, Острозі, Ксаверові біля Овруча [18, с. 449-450]. Ці навчальні заклади, на переконання М.Грушевського, стали “глибокою плямою” у культурному житті українців, оскільки “давали зверхню дресуру ума, але не розвивали духовних здібностей, навпаки – вся система стреміла до подавлення всякої сміливої, неспокійної мисли, самостійності в мисленні й досліді, та до безоглядного піддання авторитетові. Єзуїтська школа шкодила, а не розвивала ученика”. Крім цих дидактичних недоліків, як стверджує вчений, негативно позначалися на її роботі нестача професорських сил, відсутність спеціалізації викладачів та викладання одним професором усіх дисциплін в одному класі. “Реального знання давалося мінімально. І воно подавалося головню як матеріал для риторичного або теологічного ужитку: ся сторона відбивалася незвичайно некорисно на культурнім ужитку дальших століть... Вся вага полягала на присвоєнню собі культурних мов – латинської й грецької... “Проста мова”... мала ролю служебну й предметом студій і літературного оброблення не була, або дуже мало” [16, с. 451].

Історик показав певні спроби заснувати національну школу, освіту, науку, які матеріалізувалися поки що у “невеличкі огнища” роботи інтелігенції “над відродженням культури, книжності й освіти” [13, с. 221]. Осередками цього прогресивного явища на короткий час стали маєтки українських магнатів, зокрема литовського гетьмана Григорія Ходкевича, який заснував у себе друкарню. Відкривали можновладці й освітні заклади, утім детальної інформації про них М.Грушевський не подає через брак джерел (називає лише школи князя Юрія Слуцького, сина литовського гетьмана Костянтина Острозького – Василя). Щодо останньої, то вчений зміг трохи розповісти про неї, назвавши, за народними судженнями, “триязичним лицем”, “школою грецькою”, “грецько-слов’янською”. Хоча й наголосив, що відомості про Острог, як “перше огнище нової освіти, нового шкільництва, нового духовного життя”, “незвичайно” бідні [16, с. 178].

Острозькій школі (академії) вчений присвятив невеликий розділ відомої і змістовної праці “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці”

(1912), яка, за його ж твердженням, мала чималий успіх [17, с. 237]. Тут вчений використав значною мірою матеріал “Історії України-Руси” (т.6, 1907), який розповідає про цей навчальний заклад. Його появу у 1570-х рр. М.Грушевський цілком справедливо пов’язує з родиною князів Острозьких. З часом у них з’явився намір перетворити академію у “школу вищого академічного типу”. Але, вказує вчений, для цього не вистачило наукових сил, для чого потрібно було звертатися за допомогою до європейських країн. Попри це, Острозька академія, з її слов’янською та тісно зв’язаною з нею книжною українсько-білоруською мовами навчання, частково запозиченим західно-європейським шкільним (схоластичним) досвідом, перевершила існуючу на той час в українських землях стару школу. Тут, крім слов’янської, вивчали й інші мови – грецьку і латину. Велика увага зверталася на богословську й філософську науки, у зв’язку з чим до Острога періодично запрошували грецьких вчених (Кирил Лукаріс, Никифор, Мосхопул, Діонісій Палеолог), утім, наголошує дослідник, цього було замало, щоб забезпечити на високому рівні освітню працю упродовж усього періоду навчання.

Утім це не стало на заваді якісній праці Острозької академії. М.Грушевський наголошує, що вона “випустила все-таки з своїх мурів чимало людей з більш науковим цензом і своїм живим прикладом збила гадки [...], мовби при православній вірі, при слов’яноруській традиції неможлива ніяка наука”. Діяльність академії вчений поділяє на два періоди, які охоплюють відповідно 1570–1580-і рр., коли тут працювали Герасим Смотрицький, Іван Федорович, Тимофій Михайлович, і 1590–1600-і рр. – час інших уславлених діячів – Філатета Бронського, Клірика Острозького і Мелетія Смотрицького, який був ректором цього навчального закладу. На подальшу працю Острозької академії негативно вплинули смерть останнього із синів Василя-Костянтина Острозького – православного Олександра у 1603 р. і глави роду – у 1608 р. Після цього, як стверджує історик, “Острозька школа й друкарня потиху завмирили, а на їх місці кінець-кінцем запишалася колегія єзуїтська, фондована Анною-Алоїзою, внучкою старого князя”. На цьому і завершився вклад магнатів у освітню сферу українців [17, с. 183, 184, 186, 187]. Ці магнати, попри їхні багатства, на переконання М.Грушевського, зробили для культурно-освітніх потреб тодішнього суспільства “все таки дуже мало”. Діяльність Острозької академії він називає лише епізодом, який, на жаль, не отримав продовження [16, с. 408].

Окремо висвітлює дослідник братський рух в Галичині, що охопив українське патріотично налаштоване міщанство і спричинив появу низки православних братських шкіл, зокрема львівської, яка, на його переконання, “йшла дуже добре, мала своїх визначних учителів і учених з людей місцевих і приїзжих греків”, сприяла поширенню шкільної справи у різних містах. Львівська братська православна школа, яка мала релігійний і моральний характер, спочатку існувала як греко-слов’янська, щоб не конфліктувати з місцевою привілейованою католицькою колегією. Тут вивчали, зокрема, граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію і музику, що зближувало цей

заклад, у якому спочатку ігнорували латину, із західноєвропейським типом схоластичних шкіл [16, с. 519]. М.Грушевський встановив, що бажання дати освіту своїм дітям було першопрчиною для заснування братств, зокрема у Перемишлі. Основним у братських школах було вивчення Святого Письма. Щоправда, не обходи й світські предмети [13, с. 227, 228]. Починаючи з 1592 р., школа львівських братчиків дістала право від короля запроваджувати в себе групу “наук латинських”, що посилювало її значення як важливого освітнього осередку в регіоні.

Розглянув дослідник і освітній розвиток Києва у XVII ст., починаючи з часів випускника Острозької академії, гетьмана Петра Сагайдачного. Одним із перших його кроків стало запрошення сюди “людей книжних, учених, з тих же своїх країв галицьких” – Івана Борецького, Захарія Копистинського, Лаврентія Кукіля, Лаврентія Зизанія, Памву Беринду та ін. У десятих роках, за опрацьованими Грушевським джерелами, при монастирі на Подолі була заснована православна школа “для дітей шляхетських і міських”, згодом київська братська школа, яку її керівник І.Борецький творив за прикладом львівської братської школи (тут навчалися переважно діти міщан, духовенства і шляхти, засвоюючи “грецько-слов’янське і ладино-польське письмо”). Її метою було виховання побожного життя, вивчення належних наук. Згодом дослідник назве цей навчальний заклад “міщанською і духовною колегією” [17, с. 247] (після об’єднання шкіл братської і лаврської). Ці далеко не усі зазначені просвітницькі кроки, на переконання М.Грушевського, сприяли тому, що колишній центр київської середньовічної держави все більше перетворювався на центр національного культурного життя українців [13, с. 260-261].

Високо оцінив учений роль митрополита Петра Могили у розвитку київської братської школи у 1630-х рр. Завдяки цьому діячеві названий навчальний заклад набув рис католицьких академій і де-факто не поступався польським вищим школам (згодом його назвали Могилянською академією), навчання тут відбувалося переважно за латинськими і польськими схемами [14, с. 149]. Це додавало Києву авторитету як важливого осередку культури у східно-православному світі, що виявлялося, зокрема, у тому, що Москва запрошувала звідси відомих діячів для піднесення власної освіти, науки і культури.

Використовуючи свідчення одного із зарубіжних мандрівників (грек Павло із Сирії), дослідник показав досягнення української школи за гетьмана Богдана Хмельницького. Йшлося про масове рідномовне навчання дітей, як хлопчиків, так і дівчаток, оскільки у кожному селі була своя українська школа, якою опікувалися селяни. Це добре позначалося на культурному рівні народу, який, на думку вченого, був “далеко розумніший, освіченіший, проворніший” ніж московський [14, с. 252].

Після входження України до складу Московської держави освітня сфера зазнавала змін, на яких наголосив і М.Грушевський. В їх основі були перш за все політичні мотиви московитів. Вони спершу “скоса дивилися і на українських духовних, і на їх школи та письменство”, а у 1666 р. вирішили закрити

Київську колегію, утім, врахувавши можливе незадоволення українців, відмовилися від цієї затії, хоча надалі сприяли її занепаду. У 1670-х рр. “колегія організувалася наново, розширила свою програму, приєднавши до наук, що раніше викладалися, курси філософії і богослов’я”. Академією заклад став у 1694 р., коли московський уряд надав їй відповідні права. Надалі Москва забороняла друкувати українську граматику замість московських букварів, які не користувалися попитом, вимагала, щоб в українських школах замість народної мови використовувалася слов’янська. За М.Грушевським, у другій половині XVII ст. і у перші десятиліття XVIII ст. Київ “був джерелом освіти і для Московської держави. Звідси виходили піонери культури, яка насаджувалася московським урядом і духовенством, звідси йшла книжність і зразки шкільної організації, і загалом українська ученість зробила дуже помітний вплив на піднесення культурного життя Москви, незважаючи на недружелюбне взагалі ставлення останньої до його представників і творів” [12, с. 298].

Певну увагу вчений приділив Києво-Могилянській Академії (КМА) (назва з 1701 р.), яка виникла як Київсько-Могилянський колегіум у 1632 р. і активно працювала на розвиток і захист української культури, за його твердженням, до середини XVIII ст. Він вважав, що “цей «Київський Атенеї» [Київська академія. – Авт.] – учене духовенство, світське і чернецьке, що заповнювало київські монастирі й парафії, заправляло «академією-школою» і лаврською друкарнею, вважало себе і вважалось справді культурним центром Європейського Сходу і пишалося як своїм ділом усею його шкільною і культурною мережею – колоніями «Київських Атен»» [15, с. 11]. М.Грушевський розглядає діяльність цієї “старої Київської Академії” як продовження культурної традиції, започаткованої “Академією Ярослава” і староукраїнською середньовічною культурою, хоча раніше наголошував, що з останньої чверті XVIII ст. київські митрополити увели у викладання в КМА “великоруську мову”, що потім поширили й на інші духовні школи. Сюди з Москви завозили навчальні видання і запрошували викладачів, які забезпечували викладання “правдивою великоруською мовою”. “Українська вимова зазнає гоніння: друкуються спеціальні настанови, даються інструкції викладачам щодо цього. Єпархіальне начальство стежить, щоб священники і дячки читали церковнослов’янською з дотриманням великоруської, а не української вимови...” А наприкінці XVIII ст. академію, яка встигла підготувати тисячі випускників, переважно з міщан і козаків, перетворили у спеціально духовний навчальний заклад [12, с. 302, 308]. У занепаді КМА М.Грушевський бачив кілька причин: 1) переважно її богословський характер та застосування у повсякденній діяльності схоластичних методів, які на той час виявилися неперспективними і суперечили поступу тодішньої європейської науки; 2) академія не давала реальних знань для життя молодих людей; 3) не здатність витримати конкуренцію з світськими російськими школами і європейськими університетами [13, с. 427].

Основними, найбільш поширеними в Україні XVIII ст. були, як показав історик, сільські школи з учителями-дяками. Це твердження він обгрунтовує

статистично: “Кожне село звичайно мало свою школу... Напр[иклад], за переписами 1740–1748 рр., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл при загальній кількості 35 міст, 61 містечка, 792 сіл і 206 поселень.. За Рум’янцевським описом, у Чернігівському полку було 142 села і 143 школи... Учні, які прагнули освіти і не мали коштів відправитися до вищих навчальних закладів, вчилися багато років у таких «дяківках» і нерідко «відполіровувалися» дуже сильно”. Звідси вчений робив висновок, що “школи вищі і нижчі створювали досить таки значне середовище, де досить успішно розвивалися і поширювалися початки народної творчості XVIII ст., поки стара школа Гетьманщини не загинула під тиском регламентації...” [12, с. 309].

Не обминув М.Грушевський ініціативи відкрити для українців кількох вищих і середніх шкіл: у 1670 р. – світського Батуринського університету на зразок західних університетів, з метою підготовки спеціалістів – учених, а пізніше, за Катерини II, – заснувати на базі Київської академії університету з богословським факультетом і, знову ж таки, Батуринського університету (на цей раз без богословського факультету), низки світських гімназій. Все це залишилося на папері, оскільки самодержавство не хотіло, щоб “українська молодь виховувалась у себе дома, в своїм дусі і культурнім оточенні”, а було зацікавлене у притоці молодих, свіжих сил до російської вищої школи, де прививали російський дух [14, с. 185]. Щоправда, справедливо наголошує М.Грушевський, “тодішня великоросійська школа і література, яка мала цілком світський характер, з тими преференціями у практичних, прикладних знаннях, які отримала вона від реформ Петра, підходила значно краще до вимог часу, ніж богословсько-схоластичний напрямок старих українських шкіл, і хто не міг послати своїх дітей куди-небудь далі, переважно звертався до столичних великоросійських шкіл”. Утім це зовсім не означало, що київські школи цілком втратили своє значення. Історик стверджує, що наприкінці XVII і на початку XVIII ст. вихованці київських шкіл все ще “грали роль провідників освіти і культурності у великоросійських землях, прививаючи тут багато зі своєї української культури...” Згодом, під впливом КМА, були засновані колеґії і семінарії у Чернігові, Переяславі, Харкові і Полтаві та слов’яно-греко-латинська академія у Москві [12, с. 303, 304, 427].

Політика Петербурга щодо русифікації освіти українців у другій половині XIX ст., за спостереженнями вченого, дала очікувані для режиму результати, які мали характер деградації освітнього життя великого народу. Проаналізувавши стан справ у цій галузі наприкінці XIX – на початку XX ст., він зробив висновок про те, що “наука в школі [українських губерній. – Авт.] була на мові російській, і більш дітей селянських та школа мучила, як учила. Не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши з школи, по кількох літах відвикали читати, забували й те, чому навчалися в школі і народ, зістаючись темним і не просвіченим, бідним, підупадав, лишався позаду інших народів” [14, с. 209].

З початком російської революції 1905–1907 рр. українські діячі наполягали, щоб самодержавство пішло назустріч домаганням українців і дозволило

творити свою національну школу. Великі сподівання були на Державну думу Росії, які, проте, за М.Грушевським, не увінчалися успіхом через позицію представників російського політикуму. “Російські ж депутати, – наголошував історик, – українських домагань не підтримували, і за весь час свого існування державна дума зовсім нічого не дала Українцям: навіть законопроект про заведення української мови в народніх школах, для котрого зібрано було приписане голосів в третій думі між не українцями, був похоронений навіть без обговорення – так і не був внесений в думу. Коли-ж про українську мову згадували при обговоренні законів взагалі про народню мову в школі й суді, – Українців не підтримували й ті, що підтримували інших «інородців» в їх домаганнях” [14, с. 210].

У газеті “Світло” (1909) історик докладно проаналізував згаданий законопроект, зокрема пояснюючу записку до нього, у якому, зокрема, наголошувалося на “темноті” серед українців через те, що шкільне навчання відбувається “руською мовою”. Як наслідок – “між українським народом грамотних удвоє менше ніж між народом великоруським; в деяких губерніях між Українцями ледве знайдеться оден грамотний на десять душ, а як по котрих губерніях оден грамотний на п’ять неграмотних, то се вже дуже багато. Так підупав український народ, такий здатний, способний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського) та дивував людей своєю освітою й охотою до книжка та науки”. У цій записці М.Грушевський виділив одну принципову складову, яка пояснює такий плачевний стан освіти свого народу – якісна робота масової школи можлива лише при умові рідномовного навчання, а за існуючої невітшної, тривалої упродовж багатьох десятиліть ситуації, коли навчали “по руському”, “діти селянські тої мови добре розуміти не могли, і наука шшла через те тупо, і що навчалися, те дуже скоро забували; навіть траплялося, що вийшовши з школи за три або чотири роки читати вже забували...” [14, с. 246-247]. З цим дослідник цілком погоджувався і вважав, що вихід із такого становища можливий лише за умови запровадження в народних школах рідної мови. Звідси і формувалася ним потреба україномовної навчальної літератури, досвід творення якої в українців уже був. Взагалі національна просвіта, на його думку, була тим шляхом для українців, який виведе українців, як це було із іншими народами, зокрема, фінами, на шлях “добробуту, освіти, доброго ладу”, подолання ганебного приниження [14, с. 253].

Окрему увагу М.Грушевський звернув на освіту українців Галичини у XVIII – на початку XX ст., за австрійського панування. Зокрема, він визнав досягненням запровадження у Львівському університеті (1784) та ліцеї при ньому частково україномовного навчання. Щоправда, це тривало не довго. Як тільки випускники-українці нових (австрійських) гімназій, що поповнювали студентство цього вишу, могло слухати загальні курси німецькою мовою, “українські лекції [1808 р. – Авт.] і український ліцей [1804 р. – Авт.] скасовано ... Під впливами поляків замість української мови заведена мова польська – з початку у школах вищих типів, а далі і в сільських, народніх [1816 р. – Авт.]”.

Щоправда, під тиском української спільноти австрійський уряд у 1850 р. підготував закон про запровадження української мови у галицьких початкових школах, гімназіях та університеті, проте він так і не набув юридичної сили [13, с. 480, 496].

Утім згодом, як наполягає дослідник, ситуація тут змінилася на краще. “В школах народніх наука була на українській мові; гімназій таких, де вчать по українськи, хоч трудно й по малу (бо польські пани тому противились дуже), а все таки прибувало по трохи: і в університеті Львівським та Черновецьким деякі науки викладались по українськи” [14, с. 207]. Хоча в цілому справа не виглядала ідеально, у першу чергу щодо початкової школи. У нарисі “Українці” (1910) М.Грушевський навів дані 1900 р., за якими 820 громад Східної і 991 – Західної Галичини не мали своїх шкіл, багато дітей не охоплені навчанням, що призводить до негативного наслідку: “кількість неписьменних серед українського населення значно вища, ніж серед польського”. Крім того, як стверджує дослідник, “викладання в українських школах жакхливе”, “вони дають надзвичайно мало своїм учням, оскільки шкільна адміністрація змушує витратити багато часу на вивчення польської мови...” [19, с. 101].

Не кращим було становище української середньої школи. У 1860-х рр., коли відбувався процес переходу німецькомовних гімназій на місцеві мови, лише одній із них – Львівській академічній гімназії надали дозвіл на викладання “русинською мовою”. І лише у 1880-х рр. розпочався рух за відкриття нових українських середніх шкіл, якому перешкождала польська більшість сейму.

Упродовж чотирьох років йшла боротьба за відкриття Перемишлянської гімназії: у підсумку домовилися спочатку про паралельні “русинські” класи в існуючій польській гімназії, а вже згодом Відень посприяв виділенню їх в окремий навчальний заклад, у якому на початку 1903–1904 навчального року нараховувалося 579 учнів. За названими навчальними закладами, за тією з схемою, але при значно менших зусиллях, з’явилися гімназії у Коломиї і Тернополі, недостатньо наділені матеріальною базою. Повними вони стали, як свідчать використані М.Грушевським джерела, відповідно у 1899–1900 рр. (тоді Коломийська гімназія навчала 485 учнів) і 1905 р. (у Тернопільській гімназії чисельність молоді досягла 497 осіб). Набагато складніше розв’язувалося питання про відкриття Станіславівської української гімназії. Як наголошує вчений, причиною цього було все теж бажання польської етнічної групи зміцнити своє політичне становище в Галичині. І хоч у підсумку вдалося вийти на позитивне рішення сейму, українці йшли до нього довгих 5 років. На загал корінна українська спільнота, що переважала чисельно польське населення Східної Галичини, поступалася йому за мережею своїх середніх шкіл, як підраховував М.Грушевський, у 6 разів. Звідси він робив висновок про кричущу необхідність відкриття нових українських середніх шкіл щонайменше у 8 містах регіону [20, с. 507, 510, 512, 513, 518, 519].

У брошурі “Про українську мову і українську школу” (1912) М.Грушевський назвав західноукраїнські міста, у яких існували державні гімназії з

україномовним навчання – Львів (дві гімназії), Перемишль, Станіславів, Тернопіль, Коломия, Вижниця, Чернівці, Кіцмань. Крім того, були ще й 8 приватних подібних шкіл, про які автор детально не повідомив. Щодо народних шкіл, де учні отримували знання українською мовою, то їх, за дуже приблизними підрахунками вченого, нараховувалося “сотні і тисячі”. У статті “Шкільна справа в Галичині”, яка увійшла до названої брошури, автор уточняв, що на території усього галицького краю, які східного, так і західного, станом на 1908 р. нараховувалося 2343 державних шкіл, де навчання відбувалося на основі української мови. Це на 41 більше, ніж рік тому. Причому 91 із цієї кількості не функціонувала через відсутність учителів або шкільних приміщень. Одна із проблем у забезпеченні якості навчання полягала у тому, що іноді в українських школах працювали етнічні поляки, які не володіли досконало українською мовою. Сутність іншої вченої окреслив так – “начальство й інспектори шкільні кажуть учителям дужче налягати в українських школах на польську мову... Було б краще, якби вчили німецької мови – державної (государственной), котрої потрібно і в війську (в салдатах) і як дитина піде до вищої школи, то мусить з неї здавати екзамен” [14, с. 249-250, 255].

З власного досвіду М.Грушевський стверджував, що з кінця 1890-х рр. у Галичині розпочався рух за створення українського університету, до якого був причетний і сам вчений, який викладав у Львівському університеті історію України. Основною для появи цього проекту були українськомовні кафедри цього вишу, на яких він наголосив. Це – українська мова, українська література, історія України, всесвітня історія, географія, цивільне і кримінальне право, судочинство, низка богословських кафедр. Потребу українського університету вченої пояснював тим, що у разі його появи різноманітні наукові потреби українського громадянства будуть задовольнятися українською наукою для того, щоб “українство жило своїм власним і повним життям” [14, с. 249, 256].

У 1905 р., відповідаючи критикам, які стверджували про малу кількість студентів-українців (приблизно 200) для одноосібного українського університету у Львові, М.Грушевський у статті “Із польсько-українських стосунків Галичини” наводить відповідні офіційні цифри, які засвідчували про протилежне. У зимовому семестрі 1905 р. їх нараховувалося майже 800 осіб (300 – на богословському, 278 – на юридичному, 12 – на медичному (тут загальна кількість молоді становила 100 осіб) і 202 – на філософському факультетах), що більш удвічі перевищувало загальну кількість студентів, наприклад, Чернівецького університету. Спростував дослідник і міф про відсутність серед галичан науковців, які могли б працювати в українському університеті [20, с. 504, 505].

На початку березня 1907 р. від імені НТШ він підготував меморіал до міністра освіти Австро-Угорщини в справі утворення самостійного українського університету у Львові (товариство прийняло його через півмісяця). Підставою для такого кроку стало рішення польської професури Львівського утравквістичного університету, датоване 2 березня 1907 р., про винятково

польський характер цього навчального закладу і, як наслідок, намагання студентів-поляків не допустити українську студентську молодь до університетських аудиторій. На це професори-українці відреагували рішуче і заявили про необхідність виділення із структури вишу українських кафедр в окрему юридичну особу – український університет. Крім того, М.Грушевський негайно виступив у львівській газеті “Діло” з підтримкою цієї ідеї, пояснивши, що реальне утравкістичне співіснування українців і поляків в стінах цього вишу надалі не можливе, оскільки домагання українців зберегти чи розширити тут свої права наштовхуватиметься на націоналістично настроєні кола “польської суспільності й польської академічної молодіжі”, що негативно позначиться на роботі вишу, зробіть неможливим будь-які поступки “українському елементові” [21, с. 18]. У “Меморіалі” автор вдався до історичного екскурсу і нагадав міністрові освіти, що, за підтримки Відня, Львівський університет, який за діючим і досі рішенням цісаря 1871 року набув утравкістичного, тобто польсько-українського, характеру; угім за останні десятиліття ХІХ ст. цей виш, за підтримки австрійських можновладців, перетворився на “польський стан”. Уряд, продовжив автор, не захотів зрівняти в університеті становище обох найбільших національних спільнот Східної Галичини, чим спровокував низку маніфестацій українського студентства, нещодавнє побоїще з ними студентів-поляків.

Вчений пригадав, як наприкінці 1901 р. студенти-українці, на знак протесту проти односторонньої реалізації у цьому виші національної політики цісарської влади, припинили навчання і демонстративно відбули до різних університетських центрів імперії, щоб продовжити навчання в інших вишах і тим самим заставити уряд забезпечити у їхньому рідному закладі рівноправний утравкізм або ж, якщо не вийде, тоді створити для українців у Львові окремий університет. І хоча молодь отримала у відповідь одні обіцянки, політики мали задуматися над необхідністю вирішення цього гострого питання, яке продовжувало тліти, а згодом вилилося у кілька бурхливих маніфестацій кінця 1906 і початку 1907 рр. Від імені Наукового товариства імені Шевченка вчений запропонував негайно повернутися до питання про створення самостійного Львівського українського університету, який складався б з трьох факультетів – теологічного, філософського, юридичного і забезпечував “успішний науковий розвій руського народу”. Базою для нього мали стати українські кафедри діючого Львівського університету (їх, щоправда, було менше ніж польських). Що ж до інших кафедр, то, на переконання М.Грушевського, в разі створення українського університету їх у переважній більшості посіли б “науково-кваліфіковані руські сили краю і заграниці”, а незначну кількість можна на 2–3 роки доручити б заступникам, яких за якийсь час змінять підготовлені та атестовані українські науковці [22, с. 20, 21, 22].

На жаль, до висловлених пропозицій у Відні не прислухалися. Через це і в наступні роки М.Грушевський наполягав на реалізації висловленого проекту щодо утворення за державні кошти Львівського українського університету.

У 1910 р., повертаючись до цієї теми, він припустив, що “мабуть, недалеко той час, коли таки згодиться [уряд дати дозвіл на заснування цього вишу. – Авт.], бо дуже українці напірають – завзялися за свій університет дуже і не заспокояться, поки свого не здобудуть” [23, с. 396]. Через 3 роки, у 1913 р., коли вийшла у світ його “Ілюстрована історія України”, він все ще був упевнений, що у недалекому майбутньому ця мета буде досягнута [12, с. 514]. Утім через Першу світову війну, різні політичні хитросплетіння Відня питання українського університету у Львові так і не було вирішене. Прогнози вченого, на жаль, не справдилися, залишаючи чимало запитань, на які відповіді він так і не дав.

Отже, у низці ґрунтовних наукових і суспільно-політичних праць М.Грушевський, не претендуючи на вичерпність, достатньо широко у хронологічному вимірі представив історичний процес поступового поширення, утвердження як надзвичайно важливої, сутнісної і невід’ємної складової, вдосконалення життя багатьох поколінь української спільноти, як східної, так і західної, динамічно зростаючої шкільної сфери, яка інституційно відкривала можливості для індивідуального і загального духовного збагачення, культурного росту українців, які прагнули до цивілізаційного розвитку, рухатися разом з іншими народами до кращого майбутнього. Освітні питання українського народу вчений розглядав на достовірній джерельній базі, глибоко осмислюючи як їхнє найбільш знакове, що підтверджувало певні досягнення у етнічно шкільному житті різних регіонів, так і негативне, проблематичне, що перешкоджало вільному доступу українців до своєї національної освіти. Зроблені дослідником висновки мали як науковий, так і подекуди політичний характер, спрямовані на широкий суспільний загал для пробудження національної свідомості, активізації українського руху в Росії і Австро-Угорщини з метою вирішення найпекучіших національних проблем.

Праці М.Грушевського, у яких досліджується довготривале освітнє життя українців, не втратили своєї актуальності у наші дні. Зокрема, використаний ним джерельний матеріал, зроблені коментарі і висновки заслуговують на ужиток істориками української освіти.

Список використаних джерел і літератури

1. Сірополко, С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів: Накладом тов.-ва “Взаїмна Поміч Українського Вчителства”, 1937. – 174 с.
2. Сірополко, С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
3. Біднов, В. Школа й освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 40-71.
4. Крип’якевич, І. П. Історія України / І. П. Крип’якевич; відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
5. Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій // Винар Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали) / Любомир Винар. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – С. 121-151.

6. Верстюк, В. Ф. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.

7. Качмар, В. М. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.) / В. М. Качмар. – Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 118 с.

8. Шаповал, Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. – 352 с.

9. Валіон, О. Концепція українського культурно-духовного відродження Михайла Грушевського (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. Валіон // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Лілея, 2005. – Ч.1. – С. 117-144.

10. Гирич, І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації / Ігор Гирич. – К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.

11. Грушевський, М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 3. – 592 с.

12. Грушевський, М. С. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. С.; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.

13. Грушевський, М. Ілюстрована історія України; репринтне відтворення видання 1913 року / Михайло Грушевський. – К., 1990. – 524 с.

14. Грушевський, М. С. Історія України / М. С. Грушевський; упоряд. В. Г. Сарбей. – К.: Освіта, 1992. – 271 с.

15. Грушевський, М. Три Академії / М. Грушевський // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К.: Всеукр. Академія Наук (Академічна комісія історії Києва), 1930. – Т. 1. – С. 2-14.

16. Грушевський, М. С. Історія України Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.6. – 680 с.

17. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці // Грушевський М. С. Духовна Україна: збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 136-255.

18. Грушевський, М. С. Автобіографія, 1926 р. / М. С. Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського; упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки Демиденка А. П. – К.: Веселка, 1992. – С. 220-240.

19. Грушевський, М. С. Українці / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3. – С. 86-129.

20. Грушевський, М. С. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрація до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 485-527.

21. Грушевський, М. С. Утраквізація чи розділ університету? / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 3. – С. 17-19.

22. Меморіал Товариства до міністра просвіти в справі утворення самостійного українського університету у Львові // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.3. – С. 20-22.

23. Грушевський, М. С. За український університет / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 3. – С.395-396.

Oleksander Zavalniuk

Mykhailo Hrushevskiy as Ukrainian education historian

On the basis of the works of the prominent Ukrainian historian Mykhailo Sergiyovych Hrushevskiy (1866–1934) and partly by the studies of well-known scholars, his contribution to the development of the education of the Ukrainian people, from the Princes' times to the beginning of the World War I, is being cleared out.

At various times, the scholar clarified the conditions for the formation of an old school tradition, connected primarily with the introduction of Christianity and borrowing the experience of the Byzantine church teaching, the functioning of the Yaroslav Academy, the crisis of the old school after the decline of the Kyiv-Galician statehood, the appearance of Jesuit (Catholic) Colleges (Lviv, Lutsk, Kamianets, Vinnitsia, Fastiv, Ostrih, etc.) and fraternal Orthodox schools in Galicia and Kyiv, the Ostrih Academy, which became new steps in school building, partly equating education at the Ukrainian territory to the European level. The historian found out as well the activity of the Kyiv brotherly school (collegium) at times of Petro Mohyla.

The standpoint of the historian on the significant changes that took place in the educational life of the Ukrainians after the revolution of the middle of the XVII century, the introduction of a significant part of Ukraine into the Russian state is presented as well. In particular, he emphasized on the elimination of the national component in Ukrainian schools (the transfer of training from folk to Slavic, the prohibition of using Ukrainian grammar, etc.), showed some positive influence of the Kyiv-Mohyla Academy on the national-cultural life of the ethnic group, the evolution of this educational institution from secular to the spiritual and assimilation of his then state policy, the proliferation of a number of colleges and seminaries, which were positively perceived by the Ukrainians. He paid attention to the mass opening of rural schools in the Hetmanate period, to several Ukrainian projects aimed at the establishment of several secondary and higher schools that were not realized through the taboo of Russian autocracy. To a certain extent, M.Hrushevskiy has found out a negative Russification influence on the school branch of Ukraine from the second half of the nineteenth century, attempts by the advanced Ukrainian intelligentsia to introduce native linguistic education in a degrading mass school as a way to ensure cultural progress of the Ukrainian society at the beginning of the twentieth century.

The researcher paid great attention to the Ukrainian schools in the suburbs of Austria Halychyna, namely to the attempts of establishing here the first European-style university in the history of Ukrainian studies.

Keywords: Mykhailo Hrushevskiy, church schools, public education, secondary school, Ukrainian university, professors, departments.

А. М. Завальнюк

Михаил Грушевский как историк просвещения украинцев

На основе трудов выдающегося украинского историка Михаила Грушевского (1866–1934) и частично исследований известных грушевсковедов рассматривается его вклад в освещение развития просвещения украинского народа, начиная с княжеского периода и заканчивая началом Первой мировой войны.

Ученый в разное время выяснил условия формирования давней школьной традиции, связанной прежде всего с распространением христианства и заимствованием опыта византийского церковного обучения, функционирования “Академии Ярослава”, кризиса старой школы после упадка киевско-галицкой государственности, появление иезуитских (католических) коллегий (Львовская, Луцкая, Каменецкая, Винницкая, Фастовская, Острожская и др.) и братских православных школ в Галиции и Киеве, Острожской академии, которые ознаменовали новые явления в школьном строительстве, частично сблизили просвещение в украинских регионах с европейским уровнем. Прояснил ученый и деятельность киевской братской школы (коллегиума) во времена Петра Могилы.

Изложено видение историка процесса изменений, которые произошли в просвещении украинцев после революции середины XVII в., присоединения Украины к России. В частности, он указал на утрату национальной составляющей в украинских школах (переход с народного языка на славянский, запрет использовать украинскую грамматику и т. п.), частичное положительное влияние Киево-Могилянской академии на национально-культурную жизнь этноса, эволюцию этого учебного заведения от светского к духовному, русификацию его благодаря тогдашней государственной политике, распространение ряда коллегий и семинарий, которые положительно приняли украинцы.

Уделил внимание массовому открытию в Гетманщине сельских школ, нескольким проектам, направленным на основание некоторых своих средних и высших школ, которые не удалось осуществить вследствие табу российского самодержавия. В определенной мере М. Грушевский выяснил негативное русификаторское влияние на школьную отрасль Украины, активно происходившее во второй половине XIX в. и далее, попытки передовой части украинской интеллигенции учредить обучение на родном языке в целом деградирующей массовой школе в качестве способа обеспечения культурного прогресса украинства в начале XX в.

Значительное внимание исследователь уделил школьному делу в под-австрийской Галиции, попытке основать здесь первый в истории украинства университет европейского образца.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, церковные школы, народное просвещение, средняя школа, украинский университет, профессура, кафедры.